

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

6/2024

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

6 / 2024

Ἐν πλῶ

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

6 / 2024

Διευθυντές:

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Ούρσουλα Φωσκόλου

© Έκδόσεις Έν πλῶ

Κολοκοτρώνη 49, Αθήνα 105 60

Τηλ.: 210 3226343 - Fax: 210 3221238

e-mail: info@enploeditions.gr

www.enploeditions.gr

www.facebook.com/enploeditions.gr

ISSN: 2585-2140

Περιεχόμενα

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΣΑΒΒΑΤΟΣ-
ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

Ἡ θεολογία τοῦ προσώπου
(δημόσια συζήτηση)

~7~

ΤΖΟΡΤΖΙΟ ΑΓΚΑΜΠΕΝ

Τό χιόνι στή Ρουμανία
(Μετάφραση: Ἀναστάσιος Θεοφιλογιαννάκος)

~29~

π. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΟΛΥΖΟΣ

Καλοκαίρι στήν Ἀσίνη

~31~

π. ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΙΝΑΚΟΥΛΑΣ

Ὁ προφητικός χιλιασμός ὡς συνιστώσα τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης

~33~

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί δημοκρατία στήν Ἑλλάδα.
Ἡ ἰδεολογία τοῦ ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ
καί οἱ ποικίλες μεταμορφώσεις της κατά τόν 20ό καί 21ο αἰώνα

~47~

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΡΩΣΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

.....

Διακήρυξη κατά τῆς διδασκαλίας περί «Ρωσικοῦ Κόσμου»

~73~

ΜΙΧΑΗΛ ΕΠΣΤΑΪΝ

Ὁ ρωσικός ἀντί-κόσμος. Πολιτική στά ὅρια τῆς Ἀποκάλυψης
(Μετάφραση: Δημήτρης Β. Τριανταφυλλίδης)

~83~

ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΣΑΠΗ

Τό περιεχόμενο καί ἡ ἐξέλιξη τῆς ιδέας τοῦ Ρωσικοῦ κόσμου

~103~

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΑΛΤΑΣ

Περί τῆς διαμόρφωσης καί τῆς πρόσληψης τοῦ «ρωσικοῦ κόσμου».

Ζητήματα καί διευκρινίσεις

~117~

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Β. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

«Ρωσικός κόσμος» καί Πατριαρχεῖο τῆς Μόσχας

~131~

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ

Ἡ ρωσική εἰσβολή στήν Οὐκρανία καί ἡ ἀνάδυση

μιάς νέας θεολογικῆς ἀτζέντας στήν Ὁρθοδοξία

~137~

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΑΛΤΑΣ

Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Ἐφήβου τοῦ Ντοστογιέφσκι

~181~

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

.....

ΒΡΑΣΙΔΑΣ ΚΑΡΑΛΗΣ

Θρησκεία καί ἑλληνικός κινηματογράφος

(Μετάφραση: Ἑλένη Πετροπούλου)

~191~

ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΧΑΤΖΗ

Ἡ μεθόριος ἐμπειρία τοῦ Ἄλλου.

Μία θεολογική προσέγγιση τῆς ταινίας τοῦ Θόδωρου Ἀγγελόπουλου

Μιά αἰωνιότητα καί μιά μέρα

~205~

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΚΛΗΡΗΣ

Ὁ ὑπαρξιακός κοινωνικός χριστιανισμός τῶν ἀδελφῶν Νταρντέν
~223~

ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Ἡ «μαγεία» τοῦ κινηματογράφου καί τό ἐρώτημα γιά τό πνευματικό
~229~

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ-ΝΤΡΑΓΚΟΣ ΝΙΚΟΛΙΤΣΗΣ

Πιέρ Πάολο Παζολίνι.
Θρησκευτικότητα, μύθος, ἱστορία
καί ἡ πραγματικότητα στόν καιρό τῶν ἀνθρώπων
~241~

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Εἰκαστικά ἔργα
~275~

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ

Hieronymus Bosch. Μέγας ρεαλιστής ζωγράφος τῆς δυτικῆς τέχνης
~289~

ΘΟΔΩΡΗΣ ΣΑΜΑΡΑΣ

Ὁ ἀναληψιμιώτης
~295~

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Τό φυσικό περιβάλλον στόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη
~303~

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΙΝΑΚΟΥΛΑΣ

Τό φυσικό τοπίο στή μοντερνιστική εἰκονοποιία τοῦ Ν.Γ. Πεντζίκη
~317~

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ν. ΜΟΣΧΟΣ

Τό κείμενο «ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Τό κοινωνικό ἦθος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας» –
ένα ἄνοιγμα στόν παρόντα κόσμο καί στόν παρόντα χρόνο
~329~

*Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί δημοκρατία στήν Ἑλλάδα.
Ἡ ἰδεολογία τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ
καί οἱ ποικίλες μεταμορφώσεις της
κατά τόν 20ό καί 21ο αἰώνα*

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

**1. Ὅψεις καί μεταμορφώσεις
τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ**

Ἡ ἰδεολογία τοῦ ἑλληνοχριστιανισμοῦ ὑπῆρξε ἓνα ἀφήγημα τό ὁποῖο διαμορφώθηκε ἀπό διάφορους κύκλους λογίων καί διανοουμένων ἤδη ἀπό τίς πρῶτες δεκαετίες τῆς ὑπαρξης τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ κράτους κατά τόν 19ο αἰώνα καί μέσα ἀπό ἓναν κύκλο μετασχηματισμῶν καί μεταμορφώσεων της φθάνει μέχρι τίς μέρες μας¹. Τό ἐν λόγω ἀφήγημα χρησιμοποιήθηκε συχνά ὡς ἐργαλεῖο ἀνάπτυξης τῆς ιδέας περί τῆς διαχρονικῆς καί ἀδιάκοπης συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τά κλασικά χρόνια μέχρι καί τήν ἱδρυση τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ κράτους, καλύπτοντας τόν Ἀνατολικό Μεσαίωνα καί τή μακρά ἱστορική περίοδο τοῦ Βυζαντίου. Συχνά δέ ἀποτελέσσε τό κύριο ἀφήγημα μέ τό ὁποῖο διάφοροι ἐθνικοί καί θρησκευτικοί κύκλοι, ἐνίοτε δέ καί ἡ ἐπίσημη Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἐπιχείρησαν νά ἐκφράσουν δημόσιο λόγο ἀλλά καί νά παρεμβαίνουν ἀκόμη καί στήν ἀσκηση τῆς πολιτικῆς ἤδη ἀπό τήν ἱδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους τό 1828-1830².

¹ Βλ. Σταύρου Γιαγκάζογλου, *Θεολογία καί Νεωτερικότητα, Δοκίμια γιά τή συνάντηση τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας μέ τόν σύγχρονο κόσμο*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2023, σσ. 17-53.

² Βλ. Πολύκαρπου Καραμούζη, «Θρησκεία καί κυρίαρχη ἰδεολογία στή νεοελληνική κοινωνία», *Ἐπιστήμη καί Κοινωνία, Ἐπιθεώρηση Πολιτικῆς καί Ἠθικῆς Θεωρίας* 21/2015, σσ. 83-102, <https://doi.org/>

Στό δοκίμιό μας αυτό θά επιχειρήσουμε νά σημειώσουμε όρισμένους κύριους σταθμούς, αλλά και ὅψεις τῆς ιδεολογίας περί ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ στήν Ἑλλάδα. Στόν πυρήνα αὐτῆς τῆς ιδεολογίας φαίνεται ὅτι διαδραμάτισαν καίριο ρόλο δύο ἰδρυτικοί μῦθοι. Πρόκειται γιά τόν μῦθο τῆς *ἐλληνικότητας* καί τόν μῦθο τῆς *βυζαντινῆς κοινοπολιτείας*. Ὁ πολιτικός μῦθος τῆς ἑλληνικότητας ὁραματιζόταν τήν ἀνασύσταση τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, ὕστερα ἀπό τούς αἰῶνες τῆς μακρᾶς ὀθωμανικῆς δουλείας, μέσα ἀπό τήν ἀναβίωση τῶν ἰδανικῶν τῶν κλασικῶν χρόνων. Ἀντίθετα, ὁ πολιτικός μῦθος τῆς βυζαντινῆς οἰκουμενικότητας προσδοκοῦσε τή συνέχεια τοῦ βίου καί τῶν πεπρωμένων τῆς χριστιανικῆς αὐτῆς αὐτοκρατορίας. Κατά τήν περίοδο τοῦ 18ου-19ου αἰ. τό κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ στήν Ἑλλάδα ἐργαλειοποιεῖ καί προτάσσει τόν μῦθο τῆς ἑλληνικότητας, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται νά λειτουργεῖ ἀποτελεσματικά στίς νέες ἱστορικές καί πολιτικές συνθήκες. Ἀντίθετα, ὁ βυζαντινός περιθωριοποιεῖται, ἀφοῦ προηγουμένως δανερίζει πολλά ἀπό τά στοιχεῖα πού τόν συγκροτοῦν γιά τόν ἐμπλουτισμό τοῦ μῦθου τῆς ἀναβίωσης τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας³.

Ὡστόσο, μέ τήν ἵδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καί κυρίως μέ τή μονομερή ἀνακήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο τό 1833, ἀναβιώνουν διάφορες ἀντικρατικές θρησκευτικές καί χλιαστικές τάσεις. Οἱ ρίζες αὐτῶν τῶν προφητικῶν καί χλιαστικῶν τάσεων βρίσκονται στήν Τουρκοκρατία ἢ ἀκόμη καί στήν περίοδο

10.12681/sas.453 Γενικότερα γιά τή σχέση θρησκείας καί πολιτικῆς στή νεωτερικότητα στόν εὐρωπαϊκό χώρο βλ. Θάνου Λίποβατς-Νίκου Δεμερτζή-Βασιλικῆς Γεωργιάδου (Επιμ.), *Θρησκείες καί πολιτική στή νεωτερικότητα*, ἐκδ. Κριτική, Ἀθήνα 2002.

³ Βλ. Σταύρου Παγκάζογλου, *Θεολογία καί Νεωτερικότητα*, ὁ.π. Βλ. Φώτη Δημητρακόπουλου, *Βυζάντιο καί νεοελληνική διάνοηση στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα*, ἐκδ. Καστανιώτη, Ἀθήνα 2000. Ἀλέξανδρου Παπαδερῶ, *Μετακένωσις, Ἑλλάδα-Ὁρθοδοξία-Διαφωτισμός κατά τόν Κοραή καί τόν Οἰκονόμο*, μτφρ. Ἐ. Γεωργουδάκης, ἐπιμ. Γ. Βλαντῆς, Πρόλογος Π. Κιτρομηλίδης, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2010. Θεόδωρου Παντούλα, *Ἡ ἑλληνοχριστιανική ιδεολογία καί ὁ ἱεροφάντης τοῦ νεοελληνισμοῦ Σπυρίδων Ζαμπέλιος*, ἐκδ. Πορθμός, Χαλκίδα 2006. Ἐφης Γαζῆ, *Ὁ Δεύτερος Βίος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, Μιά γενεαλογία τοῦ «Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ»*, ἐκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 2004.

τῆς Φραγκοκρατίας στήν Ἑλλάδα καί ἦταν ἄμεσα συνδεδεμένες μέ τήν προσδοκία ἀλλά καί τήν προπαγάνδα τῆς ὑποτιθέμενης ρωσικῆς παρέμβασης ὑπέρ τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Παρά τήν ὀριστική διάψευσή τους, τά χιλιαστικά αὐτά ρεύματα διακινούνταν καί μετά τήν ἵδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ὑπό τήν ἐπήρεια τῆς ρωσικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καί τοῦ λεγόμενου ρωσικοῦ κόμματος στήν Ἑλλάδα⁴. Ἔτσι, τό ἴδιο τό αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ καί ὡς διαπάλη φιλοδυτικῶν καί φιλορωσικῶν ιδεῶν καθόλη τῇ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα⁵. Σέ εὐθεία ἀντίθεση μέ τήν ἐπίσημη Ἐκκλησία ἀνασυντάσσονται διάφορες Ὁρθόδοξες δυνάμεις, προκειμένου νά ἀναχαιτίσουν τήν ἐπιχειρούμενη κατ' αὐτούς διάβρωση τῆς Ὁρθοδοξίας καί νά ἐπιτρέψουν τήν ὀρθή ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους, ὥστε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 νά ὀλοκληρωθεῖ ὡς πλήρης ἐθνική ἀπεξάρτηση ἀπό τήν ὑποτελία στίς Ξένες Δυνάμεις. Μετά τήν ἀναγνώριση τοῦ ἑλλαδικοῦ αὐτοκέφαλου ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο τό 1850 καί τήν ἀναγόρευση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σέ θεματοφύλακα τῆς πνευματικῆς καί ἐθνικῆς ἐνότητος τοῦ κρατιδίου, τά χιλιαστικά αὐτά ρεύματα φαίνεται νά κοπάζουν ἢ νά μετασχηματίζονται. Ἀπό τίς ἀντικρατικές αὐτές κινήσεις θά ἐμπνευστοῦν ἀργότερα διανοούμενοι ὅπως ὁ Ἀπόστολος Μακράκης (1831-1905) καί ὁ Ἰωάννης Ἀρνέλλος (1870-1948) τίς θρησκευτικοπολιτικές κινήσεις τους γιά τή σωτηρία τοῦ ἔθνους καί τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ κατόπιν, τό 1907, θά ἐμφανιστεῖ τό εὐσεβιστικό καί ἐκσυγχρονιστικό κίνημα τῆς χριστιανικῆς ἀδελφότητος «Ἡ Ζωή» ἀπό τόν μαθητή τοῦ Ἱγνατίου Λαμπρόπουλου (1814-1869) Εὐσέβιο Ματθόπουλο (1849-1929), μετατοπίζοντας τό

⁴ Βλ. σχετικά Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οἱ πολιτικές καί κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολοῦδη, ἔκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1999, σσ. 169-197. Ἀστέριου Ἀργυρίου, *Ἰδεολογικά ρεύματα στοὺς κόλπους τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τῆς Ὁρθοδοξίας κατὰ τά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας*, ἔκδ. Λαογραφική Ἑταιρεία Λάρισας, Λάρισα 1980. π. Ἀντωνίου Πινακούλα, *Ἐκκλησία, ιδεολογία καί οὐτοπία*, ἔκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2019, σ. 42-109.

⁵ Ἡ θεώρηση αὐτὴ τεκμηριώνεται στή μελέτη τοῦ Παρασκευᾶ Ματάλα, *Ἔθνος καί Ὁρθοδοξία: Οἱ περιπέτειες μιᾶς σχέσης*, Ἀπό τό «ἑλλαδικό» στό βουλγαρικό σχίσμα, ἔκδ. ΠΕΚ, Ἡράκλειο Κρήτης 2003.

έθνικό και πολιτικό πρόγραμμα τών διανοουμένων προς τήν ήθική και χριστιανική αναμόρφωση τής ελληνικής κοινωνίας⁶.

Η πορεία του νεοελληνικού κράτους άμέσως μετά τήν ανακήρυξή του δέν ύπήρξε άνέφελη. Η θεωρία του Γερμανού περιηγητή και ιστορικού Γιάνκομπ Φαλμεράιερ (1790-1861) για τήν καταγωγή τών νεότερων Έλλήνων από τούς Σλάβους θά έντεινει τή ρομαντική τάση ιδεολογικής πρόσδεσης του κρατιδίου στην άρχαία Ελλάδα. Συχνά διάφοροι ρομαντικοί άρχαιολογοϋντες, όπως ο Στέφανος Κουμανούδης (1818-1899), θά κάνουν λόγο για έπιβολή του δόγματος τής χριστιανικής θρησκείας στο Βυζάντιο ως έμπόδιο στην έλεύθερη ανάπτυξη του πνεύματος και τής λογικής. Η έπιφύλαξη, άδιαφορία και περιφρόνηση του Βυζαντίου είναι έκδηλη στους άκαδημαϊκούς κύκλους του 19ου αϊ. άκόμη και μεταξύ τών καθηγητών τής Θεολογικής Σχολής τών Άθηνών. Στο πλαίσιο ενός ρομαντικού νεοκλασικισμού ο Διαφωτισμός συνδέθηκε με τον άκρατο θαυμασμό τής ελληνικής άρχαιότητας. Όταν μετά τό 1830 άρχίζουν συστηματικά στην Εϋρώπη οι βυζαντινές σπουδές με τον Κάρλ Κρουμπάχερ (1856-1909) στο Μόναχο, αλλάζει σταδιακά και με καθυστέρηση τό τοπίο στην Ελλάδα. Ιστορικοί όπως ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881) και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891) θά έπεξεργαστούν ιστορικά και ιδεολογικά τό αφήγημα για τήν τριπλή ένότητα του Έλληνισμού, ύποσκελίζοντας τή γιββωνική έρμηνεία του Βυζαντίου όπως επέδρασε στον νεοελληνικό Διαφωτισμό. Τό Βυζάντιο διέσωσε και παρέδωσε άνόθευτες τίς παραδόσεις του λαϊκού πολιτισμού με τίς όποιες ο Έλληνισμός επέζησε στην περίοδο τής Τουρκοκρατίας. Συνάμα, ή ένσωμάτωση του μεγαλείου και τών έπιτευγμάτων τής ελληνικής άρχαιότητας έφτασε ως τήν εποχή μας μέσα από τήν πρόσληψη τής κλασικής παιδείας από τό Βυζάντιο και τούς Έλληνες Πατέρες τής Εκκλησίας. Ο Έλληνισμός

⁶ Βλ. τό έργο του Christoph Maczewski, *Η κίνηση τής «Ζωής» στην Ελλάδα, Συμβολή στο πρόβλημα τής παραδόσεως τής Ανατολικής Εκκλησίας*, έκδ. Άρμός, Άθήνα 2002. Η ιστορική αυτή μελέτη χρειάζεται νά συμπληρωθεί και με τήν προσωπική μαρτυρία του Χρήστου Γιανναρά για τή νεανική διαδρομή του στον χώρο τής «Ζωής». Βλ. Χρήστου Γιανναρά, *Καταφύγιο Ίδεών*, έκδ. Δόμος, Άθήνα 1987.

διαμέσου των αιώνων παρουσιάζει μία αξιοθαύμαστη οργανική συνέχεια, άντοχή και πνευματική ένότητα. Τό ιδεολόγημα του «έλληνοχριστιανισμού» υπήρξε άφενός προϊόν του ρομαντικού Έλληνισμού και της εύρωπαϊκής νεοκλασικής τάσης, και, άφετέρου, των έθνικων όραμάτων και αξιώσεων του Νέου Έλληνισμού. Ο Χριστιανισμός και ό Έλληνισμός συντίθενται ιστορικά σχεδόν μέχρι του σημείου να ταυτίζονται ιδεολογικά στο Βυζάντιο. Διανοούμενοι, όπως ό Μάρκος Ρενιέρης (1815-1997), άντλώντας από τις ιδέες των Σλαβοφίλων διανοουμένων (Άλέξης Κομιακώφ) του 19ου αι., θά ύποστηρίζουν ότι ή Όρθοδοξία μέ την αλήθεια του δόγματος της Αγίας Τριάδος ύπερβαίνει την αντίθεση άτομικισμού και συλλογικότητας και θά μπορούσε να έμπνεύσει μία νέα πολιτική θεωρία για την ένότητα του Έλληνισμού, ό όποιος δέν θά στηρίζεται στον άτομικισμό του εύρωπαϊκού Διαφωτισμού, αλλά στις βυζαντινές χριστιανικές παραδόσεις⁷. Οί ιδέες αυτές θά προωθήσουν έκ νέου τά σχέδια του έθνικου άλυτρωτισμού και μεσσιανισμού του έλληνικού κρατιδίου προς την Άνατολή. Κατ' αυτόν τον τρόπο έμφανίζεται ένωτικά ή Μεγάλη Ίδέα, ή όποία θά έπιχειρήσει να ένώσει όλες τις δυνάμεις του Έλληνισμού στην προοπτική της επέκτασης του κρατιδίου προς Άνατολάς⁸. Έτσι ό μύθος της έλληνικότητας έμπεριέχει πλέον και τον μύθο της βυζαντινής οίκουμενικότητας.

Μετά την αποκατάσταση των σχέσεων της Έλλαδικής Έκκλησίας μέ τό Οίκουμενικό Πατριαρχείο, άνοίγει ό δρόμος για την ύλοποίηση της Μεγάλης Ίδέας, ή όποία συνέθετε κατά κάποιο τρόπο τους δύο βασικούς μύθους της έλληνικότητας και του Βυζαντινού πολιτισμού ως ένα μεγαλόπνοο πρόγραμμα άπελευθέρωσης όλων των άλύτρωτων έλληνικων περιοχών (Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία, Θράκη, Έπτάνησα, Δωδεκάνησα, Κρήτη, Κύπρος, Άνατολική Ρωμυλία, Μικρά Άσία, Πόντος) σέ μία «Έλληνική Αυτό-

⁷ Βλ. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 482. Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, έκδ. Έρμής, Άθήνα 1977, σ. 396-397.

⁸ Βλ. τό έργο της Έλλης Σκοπετέα, *Τό «πρότυπο βασίλειο» και ή Μεγάλη Ίδέα, Όψεις του έθνικου προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, έκδ. Πολύτυπο, Άθήνα 1988.

κρατορία». Μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, ή Ελλάδα θα γινόταν ο φάρος της Δύσης στην Ανατολή. Έν τέλει, και παρά τη σημαντική προσάρτηση όρισμένων περιοχών μέχρι το 1912-1913, ή Μεγάλη Ίδέα του Έλληνικού Βασιλείου καταποντίστηκε στη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, μέ τόν όριστικό ξεριζωμό τών Έλλήνων της Μικράς Ασίας και του Πόντου, μέ βαρύτατες συνέπειες για την Ελλάδα και τό Οίκουμενικό Πατριαρχείο.

Έκτοτε, ή Μεγάλη Ίδέα γνώρισε νέες μεταμορφώσεις και μετασχηματίστηκε κυρίως στόν Μεσοπόλεμο ως αναζήτηση και συγκρότηση τών βασικών στοιχείων της νεοελληνικής ταυτότητας για τή διαμόρφωση μιās νέας ελληνικής πρότασης για τόν πολιτισμό, τήν παιδεία, τή λογοτεχνία και τήν τέχνη. Η πολιτισμική αυτή ελληνικότητα θα ανοίξει τόν δρόμο μεταπολεμικά σέ μιá νέα φάση της ιδεολογίας του έλληνοχριστιανικού πολιτισμού αλλά και σέ μιá πιο βυζαντινή έκδοχή της Όρθοδοξίας, προετοιμάζοντας τό νέο αφήγημα της έλληνορθόδοξης Παράδοσης, πού διαφοροποιείται πάντως σέ αρκετά σημεία από τή θολή αντίληψη του έλληνοχριστιανισμού.

Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά τό 1936 θα αναστείλει τίς δημιουργικές αυτές τάσεις και θα επιχειρήσει νά τίς έργαλειοποιήσει συγχωνεύοντας τες στην άσαφή ιδεολογία του λεγόμενου Γ' Έλληνικού Πολιτισμού, μέ έντονα τά στοιχεία του εύρωπαϊκού φασισμού και έθνικισμού και μέ σαφή έμφαση στόν αντικομμουνισμό. Τό παρελθόν του Γ' Έλληνικού Πολιτισμού ήταν συνυφασμένο άφενός μέ τήν ελληνική κλασική αρχαιότητα και άφετέρου μέ τό έλληνοχριστιανικό Βυζάντιο. Για πρώτη φορά τό ιδεολόγημα αυτό γίνεται επίσημη κρατική πολιτική, ή όποία εφαρμόζεται πλήρως στην εκπαίδευση και στην ελληνική κοινωνία μέ οργανωμένες παρελάσεις και αναπαραστατικές άρματοδρομίες έμπνευσμένες από τήν ελληνική αρχαιότητα και τό Βυζάντιο. Καθήκον όλων, και κυρίως όσων έμπλέκονταν στην εκπαίδευση ήταν ή *εύλαβική ένατένιση* του έλληνοχριστιανικού παρελθόντος⁹. Είναι

⁹ Βλ. Θεοδόσης Τσιρώνης, *Έκκλησία πολιτευόμενη, Ό πολιτικός λόγος και ρόλος της Έκκλησίας της Ελλάδος 1913-1941*, έκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010. Isabelle Depret, «Ioannis Metaxas et le religieux (1936-1941): experience historique et debats actuels en Grece», *Cahiers balkaniques* 42/2014,

ένδιαφέρον νά ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ διάφορες προσπάθειες πού ἔγιναν στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα μέ τή συμβολή τοῦ καθηγητῆ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου γιά ἐπαναφορά τοῦ κανονικοῦ συστήματος διοίκησης στήν Ἐκκλησία καί γιά εἰσαγωγή τοῦ αἵρετοῦ λαϊκοῦ στοιχείου στά ὄργανα διοίκησής της, καταργήθηκαν ἐπὶ δικτατορίας τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ (1936-1941). Τότε, γιά πρώτη φορά, ἐπιβλήθηκε καί ὁ ἐκλεκτός τῆς δικτατορίας, ἀρχιεπίσκοπος Χρῦσανθος, μέ ἀκύρωση τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Δαμασκηνοῦ. Ἀπό τό φασιστικό καθεστῶς τοῦ Μεταξᾶ, μέ τό ὁποῖο συνεργάστηκε ὁ καθηγητής τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν Ἀλέξανδρος Τσιριντάνης, στέλεχος τῆς χριστιανικῆς ἀδελφότητος «Ἡ Ζωή», θά προκύψει ἡ συνέχεια καί ἡ περαιτέρω ἐργαλειοποίηση τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ ἐπόμενη φάση ἐκδηλώνεται ἀμέσως μετά τήν Κατοχή καί κατά τήν ἔναρξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμφύλιου πολέμου μέ τήν περίφημη «Διακήρυξη τῆς Χριστιανικῆς Ἑνώσεως Ἐπιστημόνων». Ἡ «Χριστιανική Ἑνωση Ἐπιστημόνων» ἦταν ἓνας ἰσχυρός βραχίονας στελεχῶν καί ἐπιστημόνων στοὺς κόλπους τῆς χριστιανικῆς ἀδελφότητος «Ζωή». Ἡ χριστιανική αὐτὴ ὀργάνωση ἐπιχείρησε σταδιακά νά ἀναλάβει πλήρως τό ἔργο τῆς χριστιανικῆς κατήχησης καί ἱεραποστολῆς στήν Ἑλλάδα, δρώντας παράλληλα καί συχνά ἀνταγωνιστικά πρὸς τήν ἐπίσημη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδας. Ἡ «Ζωή» θά ἀναπτυχθεῖ γοργά κατά τόν Μεσοπόλεμο, καί μετά τήν Κατοχή θά ἰσχυροποιήσῃ τήν κυριαρχία της μέ παραρτήματα καί μέ ἔντυπα πού κυκλοφοροῦσαν σέ χιλιάδες ἀντίτυπα σέ ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα. Μέ ἐπικεφαλῆς τόν καθηγητῆ τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀλέξανδρο Τσιριντάνη, ἡ Χριστιανική Ἑνωση Ἐπιστημόνων μέ τήν περίφημη Διακήρυξη «Διὰ κάθε Ἑλληνα» ἤδη κατά τήν περίοδο τῆς Κατοχῆς ἐπιχείρησε νά θέσει καί νά ὀργανώσῃ τό σαφῶς ἀντικομμουνιστικό ἰδεολογικό πλαίσιο τοῦ πνευματικοῦ, κοινωνικοῦ καί πολιτικοῦ

προσανατολισμού της μεταπολεμικής Ελλάδας. Η Διακήρυξη δημοσιεύεται τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1946, δηλαδή κατά τό ἔτος πού ἔχει ξεκινήσει ὁ Ἐμφύλιος καί ἐμφορεῖται ἀπό ἕνα ἐκσυγχρονιστικό πνεῦμα ἀνοικοδόμησης καί ἐπαναθεμελίωσης τῆς Ἑλλάδας μετὰ τὰ δεινὰ τῆς Κατοχῆς. Γιά νά γίνει αὐτό πράξη ἀπαιτεῖται ὁ Χριστιανισμός νά ἀποτελέσει τὰ θεμέλια τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καί ἔτσι νά ὁλοκληρώσει τήν παλιγγενεσία τοῦ 1821 σέ ἑλληνοχριστιανικές βάσεις καί ἀρχές καί νά μήν παρασύρεται ἄκριτα ἀπό ἰδεολογήματα πού προέρχονται ἀπό τήν Εὐρώπη. Μάλιστα, ἡ ἐπιστήμη καί ἡ πίστη εἶναι ἀνάγκη νά συμφιλιωθοῦν ὥστε νά ἀπομακρυνθοῦν ἀπό τήν ἀθεϊστική προπαγάνδα τοῦ ὕλισμοῦ καί τοῦ κομμουνισμοῦ¹⁰. Τήν ἐν λόγω διακήρυξη ὑπογράφουν 180 ἐπιστήμονες καί προβεβλημένα μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας (καθηγητές πανεπιστημίου, ἀκαδημαῖκοί, γιατροί, λογοτέχνες, ζωγράφοι), οἱ ὅποιοι δέν ἦταν ὅπως δὴποτε καί ἐνεργά μέλη τῆς Χριστιανικῆς Ἑνώσεως Ἐπιστημόνων, ἀλλά μάλλον ἐπιστρατεύθηκαν στόν κοινό ἰδεολογικό ἀγώνα κατά τοῦ κομμουνισμοῦ.

Τό τέλος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐμφυλίου τό 1949 βρῆκε τή χώρα νά ἐπιχειρεῖ νά ἀπαλύνει τίς πάμπολλες πληγές της μέ τήν οἰκονομική καί κοινωνική ἀνοικοδόμηση τοῦ περίφημου σχεδίου Μάρσαλ γιά τήν Ἑλλάδα ὡς προστατευόμενη χώρα τῆς Δύσης ἀπό τόν κίνδυνο τοῦ κομμουνισμοῦ. Στό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδας τοῦ 1952 γιά πρώτη φορά γίνεται ρητά λόγος γιά τόν ἑλληνοχριστιανικό πολιτισμό, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ πλέον ἐπίσημο τό θεμέλιο τῆς ἐπίσημης κρατικῆς ἐκπαίδευσης: «Ἄρθρον 16: «...Εἰς πάντα τὰ σχολεῖα μέσης καί στοιχειώδους ἐκπαίδευσεως ἡ διδασκαλία ἀποσκοπεῖ τήν ἠθικήν καί πνευματικήν ἀγωγήν καί τήν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν νέων

¹⁰ Γιά τήν ἰδεολογική καί πολιτική στράτευση τῶν χριστιανικῶν ὁργανώσεων στήν Ἑλλάδα βλ. τό ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Κουτραφούρη, *Ὁ λόγος καί τό ἔργο τῶν συνεργαζόμενων χριστιανικῶν σωματείων ἀπό τήν ἀπελευθέρωση μέχρι τό τέλος τοῦ Ἐμφυλίου 1944-1949*, Ἀθήνα 2015. Ἀλέξανδρου Σακελλαρίου, *Δικτατορίες καί Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στήν Ἑλλάδα στόν 20ό αἰώνα: πολιτικές, οἰκονομικές καί ἰδεολογικό-νοηματικές σχέσεις ὑπό καθεστῶτα ἐκτάκτου ἀνάγκης*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου, Ἀθήνα 2008. Χαράλαμπου Ἀνδρεόπουλου, *Ἡ Ἐκκλησία κατά τή Δικτατορία 1967-1974. Ἱστορική καί Νομοκανονική Προσέγγιση*, ἐκδ. Ἐπίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017.

ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ»¹¹. Τό 1955 τοποθετεῖται στήν μεγάλη Αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν συμβολικά, δίπλα στό λάβαρο τῆς Ἀθηνᾶς, καί τό λάβαρο μέ τούς Τρεῖς Ἱεράρχες συμπληρώνοντας τήν ἰδεολογική ταυτότητα τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Τό 1956 πραγματοποιεῖται τό Α΄ Συνέδριο Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ μέ πρωτοβουλία τῆς «Χριστιανικῆς Ἐνώσης Ἐπιστημόνων» καί τοῦ «Χριστιανικοῦ Κοινωνικοῦ Κύκλου», διότι ὁ ἑλληνοχριστιανικός πολιτισμός συμπεριλαμβανόταν ὡς πρώτηστη ἐπιταγή τοῦ ἰσχύοντος συντάγματος.

Κατά τήν περίοδο αὐτή ἐκτός ἀπό τή «Ζωή» ἐμφανίστηκαν καί ἄλλες παραεκκλησιαστικές χριστιανικές ὁργανώσεις, ὅπως ὁ «Σωτήρ» (1960), ὁ «Σταυρός» καί ἡ «Ἀπολύτρωσις». Ἰδιαίτερα στή «Ζωή» καί στόν «Σωτήρα» καλλιιεργήθηκε ἡ ἰδέα ὅχι μόνο νά ἐμπνεύσουν μία πολιτική ἐφαρμογή τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά καί νά συμμετάσχουν ἔμπρακτα καί στή διακυβέρνηση τῆς χώρας. Στούς χριστιανικούς αὐτούς κύκλους τό ὄνομα τοῦ καθηγητῆ Ἀλέξανδρου Τσιριντάνη συχνά ἀκουγόταν γιά τήν ἀνάληψη ἐνεργοῦ ρόλου στή διακυβέρνηση τῆς χώρας. Παρά τίς ἀγαθές καί ἀφελεῖς ἀντιλήψεις περί ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Ἀλέξανδρου Τσιριντάνη καί τῶν θρησκευτικῶν κύκλων τῆς ἐποχῆς, ὀφείλουμε νά ἐπισημάνουμε τά ἑξῆς: Μολονότι ἡ «Ζωή» δημιουργήθηκε στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. ἀπό τόν Εὐσέβιο Ματθόπουλο μέ σαφῆ σκοπό τήν ἠθική ἀναμόρφωση καί τόν ἐπανευαγγελισμό τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ὡς διαμαρτυρία γιά τήν ἔντονη πολιτική στράτευση τῶν παλαιότερων χιλιαστικῶν κινήματων καί τῶν χριστιανῶν διανοουμένων καί ἀναμορφωτῶν, ὅπως ὁ Ἀπόστολος Μακράκης, μέ τόν Ἀλέξανδρο Τσιριντάνη¹² ἡ «Ζωή» ἐπιχειρεῖ νά ἀνα-

¹¹ Στό ἰδεολογικό πλαίσιο τοῦ συντάγματος τοῦ 1952 καί ὡς ἰδεολογικοπολιτικό μανιφέστο τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ ἀγῶνα μέ ὁργανωτικές προτάσεις ἐντάσσεται καί τό ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, *Ἐθνος καί κομμουνισμός*, τό ὁποῖο δημοσιεύεται πού κυκλοφορεῖ τό 1952 στή σειρά «Βιβλιοθήκη Ἀποστολικῆς Διακονίας».

¹² Ἀλέξανδρου Τσιριντάνη, *Ἐμπρός εἰς τήν κρίσιμον καμπήν*, *Ἐνα μήνυμα ἀπό τό περιοδικόν «Συζήτη-*

μορφώσει ιδεολογικά ολόκληρη τήν ελληνική κοινωνία με ένα σαφώς πολιτικό και κοινωνικό πρόγραμμα. Τό πρόγραμμα αυτό δέν περιορίζεται στην πίστη και στην ήθική καλλιέργεια τών χριστιανών, αλλά αποσκοπεῖ σέ μία πλήρη κοινωνική και πολιτική ἀναδιοργάνωση τῆς Ἑλλάδας. Τό πρόγραμμα τοῦ Τσιριντάνη ἐπιχειροῦσε νά συνδέσει τήν κλασική ἀρχαιότητα καί τόν βυζαντινό Χριστιανισμό μέ τόν νεοελληνικό ἐθνικισμό σέ μία νέα πολιτική οὐτοπία. Εἶναι πιθανόν ὁ Τσιριντάνης νά ἀντλήσε ἐπιφανειακά στοιχεῖα ἀπό τόν T.S. Eliot, γιά τήν «ἰδέα μιᾶς χριστιανικῆς κοινωνίας» (1937) ἢ ἀπό τόν Emil Brunner γιά τή σχέση Χριστιανισμοῦ καί πολιτισμοῦ (1948-1949), ἐνῶ ἀσφαλῶς τό βαρυσήμαντο ἔργο τοῦ Paul Tillich γιά τή σχέση θεολογίας καί πολιτισμοῦ (1959) φαίνεται ὅτι παρέμεινε παντελῶς ἄγνωστο γι' αὐτόν. Ὁ Χριστιανισμός τοῦ Τσιριντάνη παρέμεινε μία ἀναχρονιστική καί ρομαντική ρητορεία περί ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, μέ σαφῶς ιδεολογικά καί ἀπολογητικά χαρακτηριστικά πού μάχονται γιά τήν κατίσχυσή της στή ραγδαία ἐκκοσμικευόμενη ἐλληνική κοινωνία, ἀκόμη καί μέ τά δεκανίκια τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἑνός μή δημοκρατικοῦ καθεστῶτος. Ἡ ἔλλειψη σαφοῦς θεολογικῆς καί ἐκκλησιολογικῆς βάσης, ὁ πουριτανικός ἠθικισμός καί ὁ σαφής ἀντικληρικαλισμός του, τοποθετοῦν τίς ιδέες καί τά βιβλία του πολύ μακριά ἀπό τήν Ὁρθόδοξη θεολογία¹³. Ἦδη ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 ἡ θεολογία στήν Ἑλλάδα ἄρχισε νά ἀναπτύσσεται καί νά καλλιερ-

σις», ἔκδοση «Ἐνωσις Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ», Ἀθήνα 1967. Πρόκειται γιά σειρά πέντε ἄρθρων πού δημοσιεύθηκαν στό περιοδικό *Συζήτησις* ἀπό τόν Δεκέμβριο τοῦ 1966 μέχρι τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1967. Ὁ Δημήτριος Πάλλας χαρακτηρίζει τό βιβλίο αὐτό ὡς «...τό θεωρητικό καί πολιτικό μανιφέστο τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967» καί «...ἐγκόλπιο τῆς προπαγάνδας τῆς...». Βλ. Δημήτριου Ἰ. Πάλλα, *Ὁρθοδοξία καί Παράδοση, Δοκιμή Αὐτοβιογραφίας*, (ἐπιμ.) Ὁλγα Γκράτζιου, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2005. Στό δεύτερο μέρος τῆς μαρτυρίας αὐτῆς ὑπάρχει παράρτημα μέ τίτλο «Παραπληρωματικός φάκελος τῆς 21ης Ἀπριλίου 1967», στό ὁποῖο ὁ Δημήτριος Πάλλας ἀφηγεῖται τή σχέση τών στελεχῶν τών χριστιανικῶν ὁργανώσεων μέ τή δικτατορία, σκιαγραφώντας ὡς ιδεολογικό ταγό τοῦ στρατιωτικοῦ καθεστῶτος τόν καθηγητή Ἀλέξανδρο Τσιριντάνη.

¹³ Βλ. Χρυσόστομου Α. Σταμούλη, «Τό αἶτημα καί ὁ πόθος διά μία καλλιτέρα αὔριον» Εἰσαγωγικά σχόλια στόν Χριστιανικό πολιτισμό τοῦ Ἀλέξανδρου Τσιριντάνη», *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα ΑΕΑΚ-Ἀφιέρωμα στόν Παναγιώτατο Οἰκουμενικό Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαῖον Α΄*, Ἡράκλειο 2012, σ. 361-368.

γεϊται μέ μιά νέα καί δυναμική στροφή πρὸς τίς αὐθεντικές πηγές τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας μέ τή γόνιμη ἐπίδραση τῶν Ρώσων θεολόγων καί θρησκευτικῶν φιλοσόφων τῆς διασποράς ἀλλά καί τό ἀνανεωτικό ρεῦμα τῆς εὐρωπαϊκῆς Nouvelle Theologie (Ressourcement). Εἶναι ἐνδεικτική ἡ πλήρης ἀποσάθρωση τοῦ ἰδεολογικοῦ πλαισίου τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, ὃχι μόνο μέ τήν κατάρρευση καί σταδιακή ἀποσύνθεση τῶν χριστιανικῶν αὐτῶν ὀργανώσεων μετά τή Μεταπολίτευση, ἀλλά ἀκόμη καί στήν πολιτική καί κοινωνική ἀπολογία ἐνός ἄλλου πρωταγωνιστῆ αὐτῆς τῆς περιόδου. Σέ ἓνα τελευταῖο πόνημά του ὁ ἔκπτωτος ἀρχιεπίσκοπος τῆς δικτατορίας Ἰερωνύμος Α΄ παρουσίασε τόν Χριστιανισμό ὡς «νέο σύστημα ζωῆς» μέ τόν ἀνεκδιήγητο τίτλο «ἀγαπισμός»¹⁴, σημαίνοντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο τό ἄδοξο τέλος μιᾶς ἀλήστου μνήμης ἐποχῆς.

Τό δικτατορικό καθεστῶς τοῦ 1967 εἶχε ἀσφαλῶς ἄλλα σχέδια ἀπό αὐτά τῆς «Ζωῆς» καί ἀπλῶς ἐργαλειοποίησε τό ἰδεολόγημα τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ κατά τό δοκοῦν, προκειμένου νά ἐκμεταλλευθεῖ τή χριστιανική πίστη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Στό ἄρθρο 17 τοῦ χουντικοῦ Συντάγματος τοῦ 1968 ὑπῆρχε ἡ ἀκόλουθη εἰδική διάταξη: «1. Ἡ παιδεία τελεῖ ὑπὸ τήν ἀνωτάτην ἐποπτεῖαν τοῦ Κράτους, παρέχεται δαπάναις αὐτοῦ, σκοπεῖ δέ καί εἰς τήν ἠθικήν καί πνευματικήν ἀγωγήν καί τήν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν νέων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀξιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ καί τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ». Αὐτή τή φορά ὁ ἑλληνικός πολιτισμός ἀπλῶς διαχωρίζεται ἀπό τόν χριστιανικό, προφανῶς γιά νά καλύψει εὐρύτερο φάσμα ὁπαδῶν τῆς ἐθνικιστικῆς ρητορείας, πέραν τῶν θρησκευόμενων χριστιανῶν. Ὡστόσο, τό κεντρικό ἰδεολογικό σύνθημα τῆς δικτατορίας ἦταν τό «Ἑλλάς Ἑλλήνων Χριστιανῶν» στενά συνδεδεμένο μέ τό παλαιότερο «πατρίς, θρησκεία, οἰκογένεια»¹⁵ ὡς πρόγραμμα μιᾶς νέας ἐθνικῆς ἀναμόρφωσης. Ἐπρό-

¹⁴ Βλ. Ἀρχιεπισκόπου Ἰερωνύμου, *Ἀγαπισμός. Τό καινούριο σύστημα ζωῆς*, ἐκδ. Διεθνῆς τῆς Ἀγάπης, Ἀθήνα 1980.

¹⁵ Βλ. Ἐφης Γαζῆ, *Πατρίς Θρησκεία Οἰκογένεια. Ἱστορία ἐνός συνθήματος 1880-1930*, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2011.

κειτο για μία έντελως αναχρονιστική αντίληψη σε σχέση με τα πολιτισμικά, κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα της εποχής τόσο στην Ελλάδα όσο και κυρίως στην Ευρώπη και στον κόσμο ολόκληρο. Ής σημειώσουμε ότι στη δεκαετία του 1960 κυριαρχεί μία έντονη τάση ανάτασης και ανανέωσης σχεδόν σε όλους τους τομείς της νεοελληνικής πολιτιστικής ζωής, καθώς νέα ρεύματα και δημιουργικές συνθέσεις εμφανίζονται στη μουσική, στο θέατρο, στον κινηματογράφο, στη λογοτεχνία. Η ελπίδα ότι ο κόσμος μετά τα δεινά του πολέμου μπορεί και πρέπει να γίνει καλύτερος, σε συνδυασμό με τις νέες δυνατότητες επικοινωνίας και οικονομικής ανάπτυξης παγκόσμια, προσέδωσαν στη νεοελληνική ζωή ιδιαίτερο έκφραστικό δυναμισμό και εκπληκτική αφομοιωτική ικανότητα. Ό,τι συμβαίνει στα γράμματα και στις τέχνες, μοιάζει να είναι, κατά κάποιον τρόπο, ή δημιουργική συνέχεια της γενιάς του 1930. Ωστόσο, και πάλι οι χριστιανικές οργανώσεις, τα κατηχητικά, οι κατασκηνώσεις νέων και βεβαίως ένα ολόκληρο συγκεντρωτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα σε όλες τις δομές και τις βαθμίδες της εκπαίδευσης και εν γένει της ελεγχόμενης κοινωνικής ζωής κ.λπ. υπηρέτησαν και προπαγάνδισαν αναχρονιστικά την ιδέα για «τό άθνατο ελληνικό έθνος ως περιούσιο λαό του Θεού που φωτίζει ολόκληρο τον κόσμο». Για την αντίληψη αυτή, ο πρωταρχικός ρόλος της Έκκλησίας θεωρείτο ότι ήταν ή δράση υπέρ του ελληνικού έθνους και ή διαφύλαξη του έλληνοχριστιανικού πολιτισμού κατά του υλισμού και του κομμουνισμού¹⁶. Μέ τό δικτατορικό καθεστώς του 1967-1974 συνεργάστηκαν άνοικτά όρισμένοι επίσκοποι, άκόμη και κάποιοι καθηγητές των Θεολογικών Σχολών. Πέραν του αρχιεπισκόπου Ίερωνύμου, καθηγητή του Κανονικού Δικαίου και της Ποιμαντικής, ο καθηγητής της πατρολογίας Π. Χρήστου ανέλαβε ύπουργός Παιδείας στην τελευταία και πιο σκληρή φάση της δικτατορίας αλλά και ο πρωτοπόρος βιβλικός θεολόγος Σάββας Άγουρίδης συνεργάστηκε προηγουμένως με τον φίλο και συνά-

¹⁶ Βλ. Μαρίας Μυλωνά, *Έθνικόφρων λόγος στα περιοδικά των γυναικείων χριστιανικών οργανώσεων κατά την περίοδο της Δικτατορίας: 1967-1974*, Θεσσαλονίκη 2011.

δελφό του στο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης αρχιεπίσκοπο Ίερώνυμο¹⁷, στην προσπάθεια του τελευταίου να έκσυγχρονίσει τις δομές και τη λειτουργία των υπηρεσιών της Έκκλησίας της Ελλάδος.

Η Μεταπολίτευση και η αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα θα φέρει, εκτός από την αποκατάσταση της διασαλευθείσας τάξης στην Έκκλησία – συχνά λέγεται πάντως ότι η Έκκλησία της Ελλάδος δεν γνώρισε μεταπολίτευση στους κόλπους της¹⁸ – και έναν νέο Καταστατικό Χάρτη της Έκκλησίας της Ελλάδος. Επρόκειτο, δηλαδή, για έναν νέο νόμο δημοκρατικής και κανονικής διοίκησης της Έκκλησίας, ο οποίος και όριοθετεί πλέον τις σχέσεις Έκκλησίας και Κράτους. Στην Ελληνική Βουλή η συζήτηση για τον νέο αυτό νόμο περιορίστηκε στο αν πρόκειται για πολιτειοκρατία ή αν πράγματι απελευθερώνεται η Ορθόδοξη Έκκλησία από τον χρόνιο και στενό έναγκαλισμό της με το Ελληνικό Κράτος.

Τον άλλοτε στενό έναγκαλισμό της Έκκλησίας με το Κράτος και με τις συμπαρομαρτούσες εκτροπές, κυρίως κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο και τη δικτατορία, διαδέχθηκε ή σχεδόν πλήρης θεσμική «απόσυρση» της Έκκλησίας αλλά και της θεολογίας από τα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα. Ακόμη και η περίφημη θεολογική γενιά του 1960, παρόλη τη διορθόδοξη και οίκουμενική της έμβελη, άπαξίωσε σχεδόν, πλην εξαιρέσεων, την ένασχόλησή της με την πολιτική. Τραγική παραφωνία και ένας ακόμη αναχρονισμός υπήρξε η έκθεση του π. Ιωάννη Ρωμανίδη ως υποψήφιου βουλευτή στις εκλογές του 1977 με το φιλοχουντικό κόμμα της «Εθνικής Παράταξης», ύστερα από παρότρυνση του καθηγητή Παν. Χρήστου, κάνοντας προεκλογικό αγώνα εκτός τόπου και χρόνου, προπαγανδίζοντας το δικό του ιδεολόγημα της «Ρωμηοσύνης».

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής είναι ο πολιτικός ήγέτης της Μεταπολίτευσης που θα επαναφέρει όμαλά τους θεσμούς της δημοκρατίας και τη

¹⁷ Για το ζήτημα αυτό βλ. βλ. Ευάγγελου Γκανᾶ, «Πολιτικά και θεολογικά άτοπῆματα τῶν θεολόγων: παραδείγματα μιᾶς περίπλοκης σχέσης», *Αντίβολα* 4-5/2021, σσ. 53-90.

¹⁸ π. Ἀντωνίου Πινακούλα, «Έκκλησία, Κράτος καὶ Μεταπολίτευση», *Έφημ. Ἡ Έποχή*, 3-4 Αὐγούστου 2024, σ. 29.

νομιμοποίηση τῶν πολιτικῶν κομμάτων στή χώρα, καί ὁ ὁποῖος δηλώνει τό περίφημο «Ἀνήκομεν εἰς τήν Δύσιν» προχωρώντας ἀποφασιστικά τίς διαδικασίες ἔνταξης τῆς Ἑλλάδας στήν Εὐρωπαϊκή Οἰκονομική Κοινότητα καί στήν Ἀτλαντική Συμμαχία, παρά τά προβλήματα μέ τήν εἰσβολή τῶν Τούρκων στήν Κύπρο τό 1974 καί τήν κατοχή σημαντικοῦ τμήματος τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας.

Τό 1981 ἀναλαμβάνει τή διακυβέρνηση τῆς χώρας τό «Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα» τοῦ Ἀνδρέα Παπανδρέου καί ἐπιχειρεῖ νά ἐφαρμόσει τό 1987 ἕνα σχέδιο νόμου πού προέβλεπε τόν κρατικό ἔλεγχο τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί μοναστηριακῆς περιουσίας, ἀλλά καί τή συμμετοχή λαϊκῶν μελῶν στά μητροπολιτικά καί ἐκκλησιαστικά συμβούλια στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Τό νομοσχέδιο αὐτό (Ν 1811/1988) προκάλεσε ἔντονες διαμάχες μεταξύ Ἐκκλησίας καί κυβέρνησης μέ λαϊκά συλλαλητήρια καί τηλεοπτικές ἀντιπαραθέσεις καί τελικά δέν ἐφαρμόστηκε, μέ ταυτόχρονη ἀποπομπή τοῦ ἀρμόδιου Ὑπουργοῦ Παιδείας Ἀντώνη Τρίτση. Τήν ἴδια περίοδο ἡ θεσμοθέτηση τοῦ πολιτικοῦ γάμου προκάλεσε ἐπίσης ἔντονες ἀντιπαραθέσεις. Ὡστόσο, ὅλα αὐτά τά ζητήματα δέν εἶχαν τόν ἴδιο ἰδεολογικό χαρακτήρα καί ὁ λεγόμενος ἑλληνοχριστιανικός πολιτισμός ἔμοιαζε νά λησμονήθηκε στό «χρονοντούλαπο» τῆς ἱστορίας.

Τό 1982 ἡ ἐκλογή τοῦ Χρήστου Γιανναρά σέ θέση φιλοσοφίας στό Πάντειο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν πυροδότησε ποικίλες ἀντιδράσεις, κυρίως ἀπό ὀρισμένους κύκλους στόν χῶρο τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς καί τῆς μαρξιστικῆς διανόησης στό ὄνομα τοῦ κοινωνικοῦ καί ἐπιστημονικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Μία ἀπό τίς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Χρήστου Γιανναρά ἦταν ἡ θρησκευτική ἰδεολογία τοῦ ἑλληνοχριστιανισμοῦ ἢ τοῦ «ἑλληνορθόδοξου» ἀνορθολογισμοῦ καί ἡ προβολή τῆς ἰδεολογίας τῆς ρωμιοσύνης κατά τοῦ δυτικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ ὡς μεταλλαγμένη ἐπιστροφή τοῦ «ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ». Αὐτή τή φορά οἱ διανοούμενοι τῆς ἀριστερῆς διανόησης παίρνουν τή δική τους revanche ἀντιστρέφοντας τίς θέσεις τοῦ Χρήστου Γιανναρά περί Ὁρθόδοξου ἑλληνοκεντρισμοῦ, προβάλλοντας τόν ἀρχαῖο

έλληνικό κόσμο ως αὐθεντικό πολιτισμό τῆς ἐλευθερίας, τῆς δημοκρατίας, τῆς ἰσότητας, τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς καί τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Ἀντίθετα, ὁ βυζαντινός καί ὀρθόδοξος χριστιανικός κόσμος ἐκπροσωπεῖ κατ' αὐτούς τὴν ἀνελευθερία, τὴν αὐταρχική μοναρχία, τὴν ἀνισότητα, τὴν τυφλή ὑπακοή καί πίστη στό ἐξ ἀποκαλύψεως μοναδικό δόγμα, τὴν Ἐκκλησία τῶν παθητικῶν πιστῶν¹⁹.

Τὸ 1982 ἐπίσης ἰδρύεται τὸ Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν μέ πρόταγμα τῆ μελέτη καί προβολή τῆς ἰδιοπροσωπίας καί ἰδεολογικῆς ταυτότητας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Στὴν ἔκδοση δίτομου συλλογικοῦ τόμου, στὸν ὁποῖο ὑπάρχει καί τὸ μελέτημα τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα, «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον», καί ἄλλων ἐκδόσεων καί σειρᾶς διαλέξεων καί μαθημάτων, ἐπιχειρεῖται μιὰ ἐλληνοκεντρικὴ σπουδὴ τῆς Ὀρθόδοξης Παράδοσης. Κατὰ τὴ δεκαετία αὐτὴ συγκροτεῖται ἓνα εὐρύτερο ρεῦμα θεολόγων καί διανοουμένων, ἀλλὰ καί μοναχῶν ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος (Χρῆστος Γιανναρᾶς, Παναγιώτης Νέλλας, π. Βασίλειος Γοντικάκης, Συμεὼν Γρηγοριάτης, Στέλιος Ράμφος, Κώστας Καρρᾶς, Διονύσης Σαββόπουλος, Κώστας Ζουράρις, Σωτῆρης Γουνελᾶς, π. Γεώργιος Μεταλληνός, καί ἀργότερα στὴ δεκαετία τοῦ 1990 Θεόδωρος Ζιάκας καί Πῶργος Καραμπελιάς), τὸ ὁποῖο οἱ δημοσιογράφοι ὀνόμασαν ἐκ τοῦ προχείρου ρεῦμα τῶν «νεορθοδόξων»²⁰. Ἐκδίδεται τὸ περιοδικὸ σπουδῆς στὴν Ὀρθοδοξία *Σύναξη*, πραγματοποιοῦνται πολλές καί ποικίλες ἐκδηλώσεις στὰ πανεπιστήμια μέ ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ στίγμα ἀπὸ τὸ ἐλληνοχριστιανικὸ ἰδεολόγημα τῆς δικτατορίας καί τῶν χριστιανικῶν ὀργανώσεων,

¹⁹ Οἱ ἐφημερίδες *Καθημερινή*, *Ἐλευθεροτυπία* καί *Βῆμα* δημοσίευαν ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1982 ἕως καί τὸν Αὐγούστο τοῦ 1983 ἐκτενεῖς ἀναφορές στό ζήτημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Χρήστου Γιανναρᾶ στό Πάντειο. Βλ. ἐνδεικτικά τὸ ἀφιέρωμα τοῦ *Βήματος* στίς 7.8.1983 σέ ἐπιμέλεια τοῦ Ἡλία Θεοφύλακτου μέ τὸν τίτλο «Πάντειος: Στό πῦρ τὸ ... ἐσώτερον». Βλ. ἐπίσης τὴν προσωπικὴ μαρτυρία τοῦ Χρήστου Γιανναρᾶ, *Τὰ καθ' ἑαυτόν*, ἐκδ. Ἰκαρος, Ἀθήνα 1996, σσ. 158-173.

²⁰ Ὁξύτατη ἰδεολογικὴ κριτικὴ ἀπὸ τὴν κομμουνιστικὴ Ἀριστερά στό ρεῦμα αὐτό, κυρίως στοὺς ἀριστεροὺς διανοουμένους του, θά ἀσκήσει, μεταξύ ἄλλων καί ὁ Γιάννης Μηλιός, στό ἄρθρο του «...Εἶτε μέ τίς ἀρχαιότητες, εἶτε μέ Ὀρθοδοξία, τῶν ἀριστερῶν οἱ κοινότητες προσχωροῦν στοῦ ἐθνικισμοῦ τὸ Γαλαξία. Μακρὺ ριζίτικο γιὰ τὸν Νιόνιο», *Σχολιαστής*, τεύχος 3/1983, σσ. 18-19 καί «Μακρὺ ριζίτικο-συνέχεια», *Σχολιαστής* 4/1983, σ. 20.

ἐνῶ στὶς φοιτητικὲς πολιτικὲς νεολαῖες δραστηριοποιεῖται ἡ «Χριστιανοσοσιαλιστικὴ Σπουδαστικὴ Κίνηση», πολιτικὴ νεολαία τοῦ ἀντιδικτατορικοῦ κόμματος «Χριστιανικὴ Δημοκρατία» τοῦ Νίκου Ψαρουδάκη, ἡ μόνη ποὺ εἶχε τὸ κύρος καὶ τὴ δυνατότητα νὰ ἐμφανίζεται ὡς χριστιανικὴ παρουσία μετὰ τὴν πτῶση τῆς δικτατορίας στὰ ἔντονα πολιτικοποιημένα περιβάλλοντα τῶν ἐλληνικῶν πανεπιστημίων.

Στὴν πορεία αὐτοῦ τοῦ ρεύματος Ὁρθόδοξων διανοουμένων προστέθηκαν καὶ ἄλλοι, κυρίως ἀπὸ τὴν κρίσιμη δεκαετία τοῦ 1990 καὶ ἐξῆς, καὶ σήμερα πλέον ἐκπροσωπεῖ ἓναν ὄχι τόσο ἐπιδραστικὸ ἰδεολογικὸ χῶρο, ὅπου προβάλλεται ὁ «ἐλληνικὸς τρόπος τοῦ βίου» σέ σχέση μέ τὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ὡς νόημα καὶ οἰκουμενικὴ πρόταση πολιτισμοῦ ὄχι βέβαια ὑπὸ τὸ ἀναχρονιστικὸ ἰδεολογικὸ πρίσμα τῶν χριστιανικῶν ὀργανώσεων, ἀλλὰ μέ πιό ὥριμο, κριτικὸ καὶ ἀναστοχαστικὸ τρόπο. Πρόκειται γιὰ ἄλλη μία μεταμόρφωση τοῦ ἰδεολογικοῦ σχήματος τοῦ ἐλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἢ γιὰ μία γόνιμη καὶ κριτικὴ θεώρηση τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς ταυτότητας; Ἡ ἐλληνορθόδοξη αὐτὴ ἰδεολογία μοιάζει νὰ ἀπηχεῖ κάπως τὸ ρεῦμα τῶν Σλαβοφίλων τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἐμπεριέχει ιδέες ποὺ συναντῶνται στὴ θεολογία καὶ στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη τῆς ρωσικῆς διασπορᾶς τοῦ 20οῦ αἰ., ἐνῶ ἐνσωμάτωσε καὶ πολλὰ στοιχεῖα τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς σκέψης ὅπως ὁ περσοναλισμός καὶ ὁ ὑπαρξισμός. Ὁ ὅποιος ἀντιδυτικισμός²¹ ὑπάρχει στοὺς κόλπους τῆς δὲν ἐρμηνεύεται ἀπλῶς μέσα ἀπὸ τὴ διελκυστίνδα μετὰξὺ ἐθνικισμοῦ καὶ Διαφωτισμοῦ ἀλλὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς ἀποικιοκρατίας, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι ἀσφαλῶς διαφορετικὸς ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ καὶ δυναμοκεντρικὴ ἰδεολογία τοῦ «Ρωσικοῦ Κόσμου»²².

²¹ Βλ. Παντελὴ Καλαϊτζίδη, *Ἑλληνικότητα καὶ Ἀντιδυτικισμός στὴ «Θεολογία τοῦ '60»*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008.

²² Βλ. *Διακήρυξη κατὰ τῆς διδασκαλίας περὶ «Ρωσικοῦ Κόσμου» (Russkii Mir)*, στὸν διαδικτυακὸ τόπο Public Orthodoxy: <https://publicorthodoxy.org/el/2022/03/13/10845>

2. Ἐπισημάνσεις γιά τήν παρούσα κατάσταση

1. Παρά τά κατά καιρούς προβλήματα, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος βρίσκεται σήμερα ἐν πολλοῖς σέ κοινή πορεία καί ἀγαστή συνεργασία μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο σέ θέματα διορθόδοξων καί διαχριστιανικῶν σχέσεων. Αὐτό φάνηκε μέ τόν πλέον ξεκάθαρο τρόπο σέ ὅλες τίς προσυνοδικές διασκέψεις καί κυρίως στήν Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδο τῆς Κρήτης τό 2016, ἀλλά καί στήν ἄμεση ἀναγνώριση τῆς πρόσφατης αὐτοκεφαλίας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Οὐκρανίας. Ἐνδεχομένως, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος θά μπορούσε νά ἐργαστεῖ ἀκόμη καλύτερα στό ἐπίπεδο τοῦ ἔμπρακτου οἰκουμενισμοῦ καί τοῦ οἰκουμενισμοῦ τῆς βάσης, καθώς μία ἔντονα ἀντιοικουμενιστική καί φονταμενταλιστική τάση στούς κόλπους της ἀρνεῖται διαρκῶς νά ἀναγνωρίσει τή σημασία τῆς οἰκουμενικῆς κίνησης καί τῶν θεολογικῶν διαλόγων γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς συνεργασίας καί τῆς ἐνότητας μεταξύ τῶν διηρημένων χριστιανῶν²³.

2. Στήν τρίτη δεκαετία τοῦ 21ου αἰ. τά διάφορα στοιχεῖα τῆς ιδεολογίας τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ δέν χάθηκαν ἀλλά μεταλλάχθηκαν καί πλέον συγχωνεύθηκαν σέ ἓνα εἶδος ἐκλαϊκευσης τῆς ἑλληνορθόδοξης παράδοσης, διαμορφώνοντας νέα σχήματα. Ἀκόμη καί στόν 21ο αἰῶνα διάφορα ἀκροδεξιὰ κόμματα ἢ ἄλλες πολιτικές καί ιδεολογικές κινήσεις ἐπιχειροῦν νά ἐργαλειοποιήσουν πρὸς τό συμφέρον τους τήν ἑλληνορθόδοξη ιδεολογία (Λαϊκός Ὁρθόδοξος Συναγερμός-ΛΑΟΣ, Δημοκρατικό Πατριωτικό Κίνημα-ΝΙΚΗ, Ἀνεξάρτητοί Ἕλληνες-ΑΝΕΛ, Ἑλληνική Λύση κ.λπ.). Τά δέ μεγάλα κεντροδεξιὰ κόμματα, τά ὁποῖα ἔχουν ἤδη κυβερνήσει ἢ κυβερνοῦν, ἐπιχειροῦν ἓνα εἶδος καλῆς συνεργασίας μέ τήν Ἐκκλησία μέ βάση τό ὑφιστάμενο καθεστῶς τῶν διακριτῶν σχέσεων πού δέν εἶναι χωρισμός Ἐκκλησίας

²³ Βλ. Stavros Yangazoglou, «L'avenir de l'œcuménisme dans l'Église orthodoxe de Grèce. Problèmes et ressources», *Istina* LXIV/2019, σσ. 155-166. «Les enjeux des accords œcuméniques. Voies et eventuelles procedures de leur reception dans l'Église Orthodoxe», στόν τόμο *Dialogue œcuménique et vie des Églises: les enjeux de la réception*, Actes du Colloque des Facultés 22-24 Mars 2023, Institut Catholique de Paris, Cerf, Paris 2024, σσ. 87-102.

καί Κράτους. Αντίθετα τόν χωρισμό προβάλλουν άριστερά ή σοσιαλιστικά κόμματα όταν είναι στην αντιπολίτευση (ΠΑΣΟΚ, ΣΥΡΙΖΑ), τά όποία όταν έρχονται στην έξουσία έπιχειρούν μάλλον νά συνεργαστούν, διότι ή Όρθόδοξη Έκκλησία κατά παράδοση έχει ένα σημαντικό απόθεμα συμβολικής έξουσίας καί έπηρεάζει τούς ψηφοφόρους σχεδόν όλων τών κομμάτων. Η περίφημη αντιπαράθεση για τίς ταυτότητες πού είχε ξεσπάσει τό 2000 κατά την περίοδο του άρχιεπισκόπου Χριστοδούλου έληξε μέ ήττα της Έκκλησίας. Σήμερα όρισμένοι άκραίοι θρησκευτικοί καί έκκλησιαστικοί κύκλοι²⁴ εκφράζουν την αντίθεσή τους στις νέες ψηφιακές ταυτότητες, ενώ ή έπίσημη Έκκλησία έπιχειρεί άπλώς νά κατευνάσει τά πνεύματα, θεωρώντας ότι πρόκειται για θέματα τά όποία όρθώς διαχειρίζεται τό κράτος. Όρισμένοι αποδίδουν τίς έντάσεις καί τίς διάφορες άπαιτήσεις της Έκκλησίας έναντι του Κράτους στην Ελλάδα στό γεγονός ότι ή Έκκλησία βλέπει τόν έαυτό της ως συνεπή φύλακα του έθνους παρά του νεωτερικού κράτους.

3. Μολονότι ό άρχιεπίσκοπος Αθηνών καί πάσης Ελλάδος Ιερώνυμος Β' προέβη σέ στοχευμένες δηλώσεις κατά της εκμετάλλευσης της Όρθόδοξης πίστης από συγκεκριμένους πολιτικούς σχηματισμούς, στις τελευταίες έθνικές εκλογές του 2023 εισήλθε στην Έλληνική Βουλή τό άκροδεξιό θρησκευτικό κόμμα Η ΝΙΚΗ ως ένα είδος «έπιστροφής» της έλληνορθόδοξης ιδεολογίας στη δημόσια ζωή της χώρας. Η είσοδος αυτού του κόμματος όφείλεται μάλλον στην κρίση καί αποδόμηση τών παραδοσιακών άστικών αξιών της νεωτερικής κοινωνίας, καί στην προβολή ενός συνεκτικού έλληνορθόδοξου καί έθνικιστικού ιδεολογικού συστήματος αντιλήψεων για τόν κόσμο καί τή δημόσια ζωή, σέ αντιπαράθεση μέ τό «θρυμματισμένο» πολιτικό καί κοινωνικό τοπίο μετά την ύπερδεκαετή οικονομική κρίση, την έμπειρία της πανδημίας αλλά καί τόν πόλεμο της Ρωσίας έναντι της Ούκρανίας καί έν ταυτώ έναντι του δυτικού πολιτισμικού παραδείγματος.

²⁴ Βλ. τή μελέτη περίπτωσης ενός ιδιότυπου έθνικοθρησκευτικού λόγου στό πλαίσιο τών μετασχηματισμών του έλληνοχριστιανικού πολιτισμού καί της Μεγάλης Ίδέας στά έκδοτικά σημειώματα του π. Θεόδωρου Ζήση στό περιοδικό *Θεοδρομία* του Φωτίου Διαμαντή, *Ρατσιστικά καί έθνικιστικά στοιχεία σέ λόγο θρησκευτικού λειτουργού*, Διπλωματική Έργασία, Θεσσαλονίκη 2007.

4. Πάντως, κατά την τρέχουσα περίοδο φαίνεται ότι ήδη ξεκίνησε μία ευρύτερη πολιτική συζήτηση με άφορμή τό ζήτημα τών ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καί τών διεκδικήσεων διαφόρων μειονοτικῶν κοινωνικῶν ομάδων. Σέ ὀρισμένους ἑλληνοκεντρικούς διανοητές ἐμφανίζεται ἕνα εἶδος ἐλεγκτικῆς στάσης γιά τόν ἄκρατο δικαιωματισμό τοῦ σύγχρονου δυτικοῦ πολιτισμικοῦ παραδείγματος καί τήν κατάρρευση τών ἀξιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμικοῦ παραδείγματος. Σέ μία ἐντελῶς διαφορετική διάσταση κινεῖται τό κείμενο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχεῖο «“Υπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς”: πρὸς τό κοινωνικό ἥθος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας», μέ τό ὅποιο ἡ σύγχρονη Ὁρθόδοξη θεολογία, καί μάλιστα αὐτή τῆς διασποράς στή Δύση, ἐπιχειρεῖ νά προσεγγίσει γόνιμα τίς νέες ἱστορικές καί κοινωνικές προκλήσεις, διαμορφώνοντας μία θετική καί πάντως διαλεκτική πρόσληψη τοῦ σύγχρονου κόσμου καί πολιτισμοῦ. Πρόκειται γιά ἕνα κείμενο δημόσιας θεολογίας, τό ὅποιο, ἐνῶ δέν προσφέρει ἑτοιμες λύσεις στά ποικίλα ζητήματα πού θίγει, διαμορφώνει τούς θεολογικούς ἄξονες, τά κριτήρια καί τίς προϋποθέσεις βάσει τῶν ὁποίων οἱ χριστιανοί θά μπορούσαν νά ἐκφράσουν ἐμπνευσμένα τό κοινωνικό ἥθος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στά καίρια προβλήματα πού θέτει ὁ σύγχρονος καί ραγδαῖα μεταβαλλόμενος κόσμος μας.

5. Στήν Ἑλλάδα κυριαρχεῖ τό φαινόμενο τῆς *πολιτισμικῆς* Ὁρθοδοξίας εἰς βάρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ὁρθοδοξίας²⁵. Πρόκειται γιά ἕνα ἰδεολογικό μῶρφωμα τῆς σύγχρονης θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν παραδοσιακά Ὁρθοδόξων χωρῶν, τό ὅποιο ἀντιλαμβάνεται τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὡς μέρος καί περιεχόμενο τοῦ ἐθνικοῦ καί πολιτιστικοῦ φολκλόρ, τό ὅποιο προκύπτει ἀπό τή χρόνια ἰδεολογική διασύνδεση μεταξύ ἔθνους-κράτους καί Ἐκκλησίας ὡς ἀναβίωση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καί τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Πίσω ἀπό τήν «πολιτισμική Ὁρθοδοξία» ὀχυρώνεται μία ἰδεολογική ταυτότητα πού ἐπιχειρεῖ νά «ἐθνικοποιήσει» τήν Ἐκκλησία καί τόν Χριστιανισμό²⁶. Τό φαι-

²⁵ Βλ. Σταύρου Ζουμπουλάκη, *Χριστιανοί στόν δημόσιο χώρο: Πίστη ἢ πολιτιστική ταυτότητα*; ἐκδ. Ἑστία, Ἀθήνα 2010

νόμενο αυτό οφείλεται στην απουσία σταθερής και συστηματικής κατήχησης στη ζωή των ένοριών. Η άγνοια στοιχειωδών όψεων της βιβλικής, λειτουργικής και πατερικής θεολογίας διευκολύνει την ανάπτυξη ενός πλαισίου «μαγικής εκκλησιαστικότητας»²⁷ συχνά κατάφορτο από εκφράσεις και αντιλήψεις ενός ανορθολογικού φονταμενταλισμού.

6. Τήν έλλειψη οργανωμένης και σοβαρής κατήχησης στην εκκλησιαστική ζωή αναπληρώνει τό μάθημα των Θρησκευτικών στό δημόσιο σχολείο, τό όποιο κατανοείται συχνά στά εκκλησιαστικά περιβάλλοντα ως βραχίονας της Όρθόδοξης όμολογιακής κατήχησης στά σχολεία του κράτους. Οι πρόσφατες περιπέτειες του μαθήματος των Θρησκευτικών μεταξύ των έτών 2010-2018, τό όποιο έπιχείρησε νά συμπεριλάβει έν μέρος τή θρησκευτική έτερότητα καί νά πραγματοποιήσει ένα γενναίο άνοιγμα καί προς τίς άλλες χριστιανικές παραδόσεις της Εύρώπης (Ρωμαιοκαθολικισμός καί Προτεσταντισμός), ματαιώθηκε από άκραίους φονταμενταλιστικούς κύκλους καί από τήν άτολμία της έπίσημης Έκκλησίας. Τό τότε κυβερνόν άριστερό κόμμα έπιχείρησε νά εκμεταλλευθεί τά άνοικτά αυτά προγράμματα του μαθήματος των Θρησκευτικών για ίδιο κομματικό όφελος. Ένας άκόμη ύπουργός Παιδείας έχασε τή θέση του καί μολονότι ό έπόμενος ύπουργός συνεργάστηκε μέ τήν Έκκλησία στην από κοινού άναθεώρηση των προγραμμάτων του έν λόγω μαθήματος, τό Συμβούλιο της Έπικρατείας, ύστερα από προσφυγή του μητροπολίτη Πειραιά καί της «Πανελλήνιας Ένωσης Θεολόγων», έκρινε άντισυνταγματικό τό περιεχόμενό του, έφόσον δέν άφορά άποκλειστικά τήν ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Όρθόδοξων μαθητών, ή όποία κινείται στό τρίπτυχο: δόγματα, ήθικές αξίες καί παραδόσεις²⁸.

²⁶ Βλ. τή μελέτη του Pantelis Kalaitzidis, «Orthodox Theology Challenged by Balkan and East European Ethnotheologies», in Hans-Peter Grosshans and Pantelis Kalaitzidis (eds.), *Politics, Society and Culture in Orthodox Theology in a Global Age*, Brill Schöningh, Paderborn 2023, σσ. 108-159. Του ίδιου, «Orthodoxy and Hellenism in Contemporary Greece», *St Vladimir's Seminary Quarterly* 54:3-4/2010, σσ. 365-420.

²⁷ Βλ. τά πρόσφατα αφιερώματα «Μαγική εκκλησιαστικότητα, Α' Μιά αυτοαναίρεση» καί «Μαγική εκκλησιαστικότητα, Β' Ένας Παραλογισμός» του περιοδικού *Σύναξη* 167/2023 καί 168/2023.

²⁸ Βλ. Σταύρου Παγκάζογλου, «Παλινωδίες καί άδιέξοδα στη θρησκευτική εκπαίδευση», *Νομο-*

Ἐν τέλει, τό πρόβλημα τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης καί τῶν ἀνοικτῶν προγραμμάτων σπουδῶν στά Θρησκευτικά στήν Ἑλλάδα εἶναι πρόβλημα τοῦ σύγχρονου δημοκρατικοῦ καί πλουραλιστικοῦ σχολείου. Ὡστόσο, σέ ἓνα σύγχρονο σχολεῖο ἀνοικτῶν ὀριζόντων, σέ μία διαλεγόμενη μέ τόν σύγχρονο κόσμο καί πολιτισμό θεολογία δέν ὑπάρχουν ἀδιέξοδα παρά μόνο γόνιμες καί δημιουργικές προκλήσεις γιά τήν υπέρβασή τους. Παρά τήν ἐπίσημη ἀπόσυρσή τους, τά νέα αὐτά προγράμματα ἄλλαξαν καί θά ἀλλάξουν περαιτέρω τή θρησκευτική ἐκπαίδευση στήν Ἑλλάδα, καθιστώντας σαφές ὅτι τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν στόν δημόσιο χῶρο τοῦ σχολείου δέν μπορεῖ νά παραμένει ἓνα περίκλειστο ὁμολογιακό μάθημα κατήχησης, ἀλλά ὀφείλει νά εἶναι ἓνα σύγχρονο καί διαλεγόμενο μάθημα πού συμβάλλει στόν θρησκευτικό γραμματισμό καί εὐρύτερα στήν πλουραλιστική ἐκπαίδευση τῶν νέων ἀνθρώπων. Ὁ δημόσιος χῶρος τοῦ σχολείου ἀποτελεῖ ἀνοικτό πεδίο διαλόγου καί συνάντησης ὄλων καί δέν μπορεῖ νά γίνεται ἐργαλεῖο γιά τή θρησκευτική κατήχηση μιᾶς καί μοναδικῆς πίστεως.

7. Ὁ τρόπος λειτουργίας τῆς συνοδικότητας στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος φαίνεται νά λειτουργεῖ γραφειοκρατικά καί ἱεραρχολογικά, κυρίως ὡς συνοδικότητα ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τά κάτω²⁹. Ἡ θεωρητική ἐξιδανίκευση τῆς Ὁρθόδοξης συνοδικότητας, ὅταν δέν συμβαδίζει μέ τήν πραγματική ζωή τῶν σύγχρονων ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων, δείχνει ὅτι χρειάζεται νά ἀναθεωρηθεῖ ἡ μέχρι τώρα πρακτική γιά τή θέση τῶν λαϊκῶν καί ἰδιαίτερα τῶν γυναικῶν. Παρά τίς διάφορες προσπάθειες γιά τή λειτουργική ἀναγέννηση πού εἶχε ξεκινήσει τό 1999 ἡ τήν ἀναβίωση τοῦ θεσμοῦ τῶν διακονισσῶν, τά ζητήματα αὐτά

κανονικά 1/2020, σσ. 69-112 καί στό ἔργο μας *Θεολογία καί πολιτισμός. Δοκίμια γιά τή σχέση θεολογίας, πολιτισμοῦ καί ἐκπαίδευσης σέ ἓναν μεταβαλλόμενο κόσμο*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2021, σσ. 393-439.

²⁹ Βλ. Stavros Yangazoglou, «Crise de la synodalité? La tendance bureaucratique de l'ecclesiologie et le probleme de la representation et de la communion réelle dans l'Eglise aujourd'hui», *Θεολογία* 2/2015, σσ. 171-194. Σταύρου Γιαγκάζογλου, «Μετά τήν Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας», *Σύναξη* 140/2016, σσ. 56-61

παραμένουν σέ έκκρεμότητα, λόγω πιέσεων τῆς ἄτεγκτης παραδοσιοκρατίας, ἢ ὅποια λυμαίνεται τόν χώρο τῆς λαϊκῆς εὐσέβειας.

8. Ἡ σύγχρονη Ὁρθόδοξη θεολογία γιά νά προσεγγίσει γόνιμα τίς νέες ἱστορικές καί κοινωνικές προκλήσεις καί νά διαμορφώσει μιὰ θετική καί διαλεκτική πρόσληψη τοῦ σύγχρονου κόσμου καί πολιτισμοῦ χρειάζεται νά ἐξέλθει ἀπό τή νοσταλγική ἀναπόληση καί ἐξιδανίκευση τοῦ ἔνδοξου παρελθόντος, στό ὁποῖο ἐγκλωβίστηκε λόγω τῶν ἱστορικῶν συγκυριῶν εἴτε τῆς Τουρκοκρατίας εἴτε τῆς Νεωτερικότητας. Πρός αὐτή τήν κατεύθυνση ἔγιναν καί γίνονται προσπάθειες ἄρθρωσης μιᾶς ἀνανεωμένης καί ἐμπνευσμένης θεολογικῆς μαρτυρίας στόν χώρο τῆς σύγχρονης Ὁρθόδοξης θεολογίας, ὥστε νά διαλέγεται μέ τόν δημόσιο χώρο, ὁ ὁποῖος ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του εἶναι δημοκρατικός καί πλουραλιστικός. Μιά σύγχρονη Ὁρθόδοξη θεολογία στόν δημόσιο χώρο ὀφείλει νά δεῖ ἐκ νέου τά ζητήματα τῶν σχέσεων μεταξύ Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί δημοκρατίας στήν Ἑλλάδα, ἀναπτύσσοντας μιὰ σοβαρή πολιτική θεολογία μέ κριτική καί ἐρμηνευτική θεώρηση τῶν ἰδεολογικῶν χρήσεων τῆς Ὁρθοδοξίας στήν ἐποχή μας³⁰. Τό ἔργο αὐτό ἔχει ἤδη

³⁰ Βλ. Ἀριστοτέλη Παπανικολάου, *Ἡ Πολιτική τῆς Θέωσης. Ἡ Ὁρθοδοξία συναντᾷ τήν Δημοκρατία*, μτφρ. Νικόλαος Ἀσπρούλης, Ἐκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2015. Pantelis Kalaitzidis, *Orthodoxy and Political Theology, Doxa and Praxis*, WCC Publications, Geneva 2012. Jonathan Cole, «The Addition of Orthodox Voices to (Western) Political Theology», *Studies in Christian Ethics*, Vol. 33:4/2020, σσ. 549–564. Jonathan Cole, «The Addition of Orthodox Voices to (Western) Political Theology», *Studies in Christian Ethics*, Vol. 33:4/2020, σσ. 549–564. Athanasios N. Papathanasiou, «Mission(s) and Politics: An Orthodox's Approach», in Hans-Peter Grosshans and Pantelis Kalaitzidis (eds.), *Politics, Society and Culture in Orthodox Theology in a Global Age*, ὁ.π., σσ. 292–309. Vasilios N. Makrides, «Orthodox Christianity in the Context of Postcolonial Studies», in Hans-Peter Grosshans and Pantelis Kalaitzidis (eds.), *Politics, Society and Culture in Orthodox Theology in a Global Age*, ὁ.π., σσ. 338–367. Dimitrios Moschos, «History of the Idea of Democracy in Modern Greek Orthodox», in Hans-Peter Grosshans and Pantelis Kalaitzidis (eds.), *Politics, Society and Culture in Orthodox Theology in a Global Age*, ὁ.π., σσ. 58–77. Βλ. ἐπίσης, Cyril Hovorun, «Orthodox Political Theology», *St Andrews Encyclopaedia of Theology*, Edited by Brendan N. Wolfe et al. <https://www.saet.ac.uk/Christianity/OrthodoxPoliticalTheology> Accessed: 7 June 2023. Davor Dzalto, «Orthodox Political Theology: An Anarchist Perspective», in: *Political Theologies in Orthodox Christianity* (Edited by K. Stoeckl, I. Gabriel, A. Papanikolaou), Bloomsbury T&T Clark, London 2017, σσ. 111–133. Σταύρου Παγκάζογλου, «Ἡ θεολογία στόν δημόσιο χώρο. Μιά ὀρθόδοξη προσέγγιση», *Ἐκκλησιαστικός Κήρυκας*, Θεολογική Ἐπετηρίδα Ἱ. Μητροπόλεως Κιτίου 29/2023, Λάρνακα, σσ. 62–103.

ἀναληφθεῖ ἀπό μιά νέα γενιά Ὁρθόδοξων θεολόγων τόσο στήν Ἑλλάδα ὅσο καί στήν ἀνά τήν οἰκουμένη Ὁρθοδοξία. Αὕτη τή φορά ἡ οἰκουμενική ἐμπειρία τῶν Ὁρθοδόξων στή λεγόμενη διασπορά μπορεῖ νά λειτουργήσῃ ἀφυπνιστικά, προφητικά καί ἀνανεωτικά γιά τίς γηγενεῖς καί κατά παράδο-
ση Ὁρθόδοξες χῶρες³¹.

³¹ Σταύρου Πιαγκάζογλου, «Σταθμοί καί δρόμοι τῆς Νεοελληνικῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας. Θεολογικά ρεύματα καί τάσεις ἀπό τόν 14ο αἰῶνα ἕως σήμερα», στόν συλ. τόμο *«Ἀγάπη καί ταπείνωσις ἱερά σύζευξις»*, Τιμητικός Τόμος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ γιά τήν εὐδόκιμη δεκαπενταετῇ ἀρχιερατεία τοῦ Μάκ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Ἱερωνύμου Β΄, Ἀθήνα 2023, σσ. 319-341.